

SOLTÉSZ MÁRTON

Az elidegenedés stádiumai

TORMAY CÉCILE: AZ IDEGEN – JULIO CORTÁZAR: A SZIGET DÉLBE¹

„Olyan érzésem volt, mintha az öklömmel négyszer egymás után megdöngtettem volna a balsors kapuját.”
(Albert Camus: *Az idegen*)²

Mielőtt bármit is mondanék, hadd szögezem le: Tormay Cécile *Az idegen* című elbeszélése, melyet elsőként a Napkelet 1927. évi 9. száma közölt,³ most, 2018 nyarán éppoly szívszorítóan aktuális, mint születése és megjelenése pillanatában lehetett. Egy mesei elemekkel átszótt, dekoratív történet a civilizáció hatalmas zsákutcájáról. Csupán néhány sorát idézem máris ízelítőül:

– Amire olyan kevély vagy, uram, a te civilizációd, az az embernek csak a testét toldja meg, a szeme látását, a füle hallását és a kezét, a lábát hosszabbítja meg – int Kelemen Mester, a középkori szellemalak. – Én a lelked látásáról és hallásáról beszéltem. A te civilizációd a tested kiegészítője, de vajon mivel egészítette ki a lelkedet? Mit tettetek a lelketekért az én időm óta, ti emberek, kik ma hirtelenebbül eljuttok Rómába, mint én a magam korában a szomszéd várispánságba, de mennyivel lassabban juttok el Istenhez, ha eljuttok hozzá egyáltalán. Pedig minden csak azért van, hogy meglegljük az utat. (778.)

Az író e kevésbé ismert munkájára még Turcsány Péter hívta fel a figyelmemet, aki több előadást is tartott róla a Magyar Írószövetség 2012-es Tormay-konferenciáján.⁴ *Óda Calliopéhez* című, lelkes és elragadtatott eszmefuttatásának – akkor még létező folyóiratunk, a PoLiSz szerkesztőjeként – egyik első olvasója voltam, és bár Péter elemzése nem volt különösebben alapos, arra nagyszerűen alkalmasnak tűnt, hogy érdeklődésemet a tárgyalt elbeszélés iránt kellően felcsigázza. Nem is csatlakoztam azután.

Hadd tegyem sietve hozzá: nem tartozom Tormay Cécile rajongói, sőt – szigorú értelemben véve – talán még olvasói közé sem. A Kráter Kiadó Aranyrög Könyvtárában megjelentet-

¹ *A Halottak élén – Magyar irodalom és művészet az első világháborúban* címmel megrendezett 46. Tokaji Író Tábor 2018. augusztus 19-i plenáris ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Albert Camus, *Az idegen*, Budapest, Európa, 2016, 82. (Ford. Ádám Péter, Kiss Kornélia)

³ Tormay Cécile, *Az idegen*, Napkelet, 1927/9., 764–779. (A főszövegben zárójelkört megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

⁴ Turcsány Péter, *Óda Calliopéhez: A Trianon-trauma mint fordulat a magyar prózairodalomban – Tormay Cécile Az idegen című novellájáról = „Nem csak a magam terhét hordom...” Tormay Cécile és a Napkelet*, szerk. Erős Kinga, Kollarits Krisztina, Budapest, Orpheusz, 2013, 127–137. Továbbá: PoLiSz, 144. sz. (2012. május), 58–64.; T. P., *Hűség a szabadsághoz! (Pályáiv az irodalom és a közélet tükrében): Tanulmányok, alkalmi írások, kritikák, vernisszázsok, beszédek, előszók, följegyzések, adott és kapott interjúk 2002–2012*, Pomáz, Kráter, 2012, 405–415.

tük ugyan egyes műveit, de ha most mérleget kéne vonnom, talán a Grendel Lajos tetszését is elnyert *Emberek a kövek között*⁵ az egyetlen, amely maradéktalan elismerésre készített. És bár *Az idegen* háttérben is ott érzem a *Bujdosó könyv* ideológiai premisszáit, számos releváns – az értelmezés során tapinthatóvá váló – világirodalmi minta szavatolja, hogy a szóban forgó elbeszélés esetében (Tormay meglehetősen heterogén életművén belül is) különleges szöveggel van dolgunk; olyan par excellene művészi alkotással, amely túlmutat, túlnő fogantatásának eszmei-poétikai és politikai-ideológiai keretein, kontextusán. Míg a *Bujdosó könyv* elbeszélőjét rendre elragadja az artikulálatlan indulat, mely a történeti hitelű arcképek – többek között Károlyi Mihályé – helyett száználmas gúnyképekben leli örömét, *Az idegen* a tízes évek gyanútlan arisztokráciájának a világháború kirobbanásában játszott szerepét, a felsőbb osztályokat terhelő felelősség faktumát immáron a művészet eszközeivel, szépirodalmi igényvel leplezi le. Ezért s nem másért döntöttünk úgy annak idején, hogy a PoLíSz 2012. májusi számában az elbeszélés szövegét egy az egyben újraközöljük,⁶ majd a Pest–Budai Esztétikai Kör beszélgetéssorozatában egészestés vitát szentelünk neki.⁷

Az ankét hangfelvétele, sajnos, nem maradt fenn, arra viszont pontosan emlékszem, hogy a kitűnő műfordító és irodalomtörténész, Pál Ferenc, aki ott és akkor találkozott először Tormay írásával, máris egy másik novellával, Julio Cortázar *A sziget délben*⁸ című remekművével kapcsolta össze a tárgyalat alkotást. A két elbeszélés újraolvasása nyomán pedig igazat kellett adjak kollégámnak. Mert bizony, túl a korántsem érdektelen motivikus egybeesésen, a modern kor emberének identitás- és temporalitástapasztalatával kapcsolatos morális és teológiai dilemmák gazdag spektruma rokonítja a két szöveget.

Tormay 1927-es elbeszélésének nyitányában egy vasúti szerencsétlenség helyszíne tárul az olvasó elé – a széles, kontúros hátteret Adyt idéző, füledt, levegőtlen nyáréjszaka adja, melynek fátyolán itt is, ott is átvérzik a túlélők és haldoklók jajszava. Cortázar 1966-os novellájának hátterében egy lezuhant repülőgép roncsai közül emeli ki a főhős a rejtélyes noszú idegent – lelkének haldokló alteregóját. Ráadásul az *önmagaság mint máság* tapasztalatának, az ontológiai mélységű eszmélésfolyam – értékválság, életkérdés és egzisztenciális döntés hármásának – szimbolikus és „konkrét” közege mindkét esetben a víz (kisebb részt a tükör s a repülőgép ablaküvege); az identikus testrészek Tormay és Cortázar víziójában egyaránt az arcok és kezek.

Tormay hőse, Donát a vasúti katasztrófa helyszínéről a patakpart szakrális területére menekül; előbb kezeit, majd egész arcát víz alá meríti, s ezzel – allegorikusan olvasva – a világháború lelkiismereti válságától szenvedő virtuális én mintegy alámerül az anyatermészet Genezáreti-tavában. „A vértől csak a föld és a víz gyógyítja meg az embert” (766) – tudatosul a frontot megjárt, deklasszáldott férfiban, kinek ép teste mellé mindössze megrokkant élet-

⁵ Grendel Lajos, *Néhány gondolat... Tormay Cécile Emberek a kövek között és Wass Albert A funtineli bozsorkány című regényéről*, Irodalmi Szemle, 2015/3., 84–89.

⁶ Tormay Cécile, *Az idegen*, PoLíSz, 144. sz. (2012. május), 44–57.

⁷ A vitát 2011. június 14-én, a Vigadó Étteremben (1011 Budapest, Markovits Iván u. 4.) tartottuk. Résztvevők: Adamik Tamás, Elmer István, Pál Ferenc, Soltész Márton, Turcsány Péter, Zsávolya Zoltán.

⁸ Julio Cortázar, *A sziget délben* = J. C., *Nagyítás: Elbeszélések*, szerk. Csépp Attila, Budapest, Európa, 1977 (Zsebkönyvek), 331–338. (Ford. Szőnyi Ferenc) – A főszövegben zárójelek közt megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

kedve járul már birtokul. S e nyomasztó diszpozíció utóbb csak elmélyül, amikor csatlakozik hozzá a felelősségtudatból származó lelkiismereti válság. Tormay ugyanis, dickensi ötlettől vezetve, az elbeszélést záró „dómjelenetben” egy szellemalak formájában szembesíti hőstét háború előtti önmagával. Már-már ironikus gesztus az író részéről, hogy Donát épp a fronton elvesztett pecsétygyűrűjét ismeri föl elsőként az idegen kezén, miközben nyilvánvaló, hogy nem holmi csecsebecsét veszített el ez az európai műveltségű arisztokrata, a liberalizmus és demokrácia egykori harcos híve, hanem – elébb – a tudás, a haladás modernista-aufklérista eszményébe vetett (vak)hitét, majd utóbb, a Tanácsköztársaság vérgőzös hónapjaiban, privilegiált osztályhelyzetét. Így bolyong, idegenként, ismeretlen osztályosai elhagyott kastélyában, régen elpusztult és meggyilkolt urak szentélyében, akikhez mindössze a kollektív felelősség nyomasztó reminiscenciái kötözik immár.

S a történet itt váratlanul véget ér, megszakad. A zárlat elliptikus, sejtető – célja mintha az olvasói lelkiismeret ébresztése, fölkelése volna... Hogy Donát végül visszanyeri-e lelke elvesztett békéjét, megtapasztalja-e még valaha a boldogságot, képes lesz-e harmóniává fogalmazni osztálya s nemzedéke átható csődélményét – mindez homályban marad.

Tegyük hozzá: Tormay elbeszélése a XX. század első harmadában születik, s elsősorban a század nyitányára fókuszál. Cortázar novellája csaknem négy évtizeddel későbbben íródik, mégis ugyanazon processzust, a modern individuum *elidegenedésének* kulturális-szociálpszichológiai folyamatát, vagyis annak egy későbbi szakaszát ábrázolja; a civilizáció börtönébe zárt, a nemzetközi hatalmi játszmák áldozatául esett egzisztencia szűkülését viszi színre. Az *idegen* a „boldog békeidők” harmóniájából indít: elbeszélője már-már ironikus sóvárgással idézi a *fin de siècle* világát. „Most is olyan hirtelen jött, mint akkor – írja Tormay. – Senki se gondolta volna, hogy lehetséges. Előzőleg nyugalmasan ingatták az emberek a lábukat, hogy múltjék az idő, és azután jött... a háború, a forradalom, minden úgy jött, mint a vasúti szerencsétlenség.” (765) Cortázarnál a teheráni járat közeleg alattomos, csábító fátumként. A gyanútlan, boldog Marinit, az 1966-os argentin forradalmak korának emblematikus emigráns figuráját, aki úgy hiszi, végre sikerült kiszakadnia, akinek „a sziget egész valóját elárasztotta”, ugyanúgy éri a „légicsapás”, mint az 1914–18-as háborút s a ’19-es forradalmat megélt Donátot a vasúti szerencsétlenség.

A *sziget délben* hőse – Donáthoz hasonlóan – idegenként, mai divatos kifejezéssel élve, *outsider*ként vegetál élete talmi díszletei közt: felelőtlen, a valódi érzelmeket és morális távlatot nélkülöző családi-felebaráti kapcsolatai, pitiáner munkahelyi ügyei mind valóság-amalgám csupán: a vágyott, a képzelet által kilombosított *saját* élet hiányának csillapító- és pótszerei. Éppen a föld és a víz – Tormay által exponált – ösztönös vágya fejeződik ki azután Marini a sziget iránt ébredő szerelmében, a vágyban, hogy „legrosszabb énjétől”, mely csaknem mindennap elrepül álmai szigete – *potenciális életének színtere* – felett, megszabaduljon végre, s egy teljesebb, emberibb élet részese legyen. Hogy történetét saját maga szőjebogozza, kirántván azt a párkák kezéből, hogy sorsa alakulását egzisztenciális döntéseivel alkotó módon befolyásolja – végső soron: hogy *boldog* lehessen.

Boldogság helyett azonban büntudat és szorongás lesz osztályrésze mindkét elbeszélés hősének – az elhibázott élet nyomasztó terhe nehezedik Donát és Marini vállára is. Az alteregó, az idegen, a doppelgänger titokzatos másik tagja – legyen az, miként Tormaynál, a múlt, akár, mint Cortázarnál, a potenciális jövő képviselője – hív, emlékeztet, súg és rádöbrent; segíteni azonban nincs módja. Marini „hajója” sosem jut révbe, a boldogság és remény pillana-

taít motorbúgás szakítja meg, s mint Orpheusz Eurüdikére, mint Lót Szodomára, felpillant a gépre, melyen „legrosszabb énje” közeledik, majd a tengerbe zuhan. Eljutott hát Marini valóban álmai szigetére? Vagy csak beteljesítette sorsát? Belépett vajon a karkai dóm egyedül számára fenntartott ajtaján? Megtalálta – legalább egyetlen percre – élete értelmét? Nem tudni. A novella zárlata minden misztikus-fantasztikus homályossága mellett egyértelműen jelzi: a helyi halászok, „mint mindig, most is egyedül voltak a szigeten, az egyetlen idegen csak az a nyitott szemű halott volt köztük és a tenger között” (338).

Persze meglehet: Marini utazása, akárcsak Donát jelenése a Mártonffy-kastély altemplóiban, mániás, illetve poszttraumatikus neurózis szüleménye. „Csak álmodja-e mindezt, vagy tényleg így van” – tűnődik *Az idegen* elbeszélő-hőse (773). Talán a képzelet játéka minden – álom, akárcsak Peyton Farquhar csodás „megmenekülése” Ambrose Bierce *Bagolyfolyójában*.⁹ Egyszeri és egyszerű – voltaképpen nem is egészen eredeti – írói fogás a művészi üzenet továbbítására, és mint ilyen, elhanyagolható formai kérdés csupán?! De ha már a „mondanivaló”-nál tartunk – amennyiben beszélhetünk még egyáltalán ilyesmiről szépirodalmi szövegeket olvasva –, idekívánkozik, hogy a *Gólyakalifa* írójától a *Sóbbálvány* hátborgató rövidprózáit jegyző Shirley Jacksonig¹⁰ a XX. századi írók és művészek egyik legfontosabb közös tapasztalata és üzenete az első világhéget követő totális értékválság és a személyiség integritásának megbomlása közötti összefüggés. Maga az a tény, hogy a civilizált modern élet, a „történelmi idők”, a nagyhatalmi érdekek börtönéből „nincsen mód kitörni”. Hiába tépi le a karórát Marini, mint a nem sokkal később forgatott *Szelíd motorosok* Wyattje, nem szakadhat ki így sem a lineáris európai időből, s nem igazíthatja (át) életét az antik görög olimpiászok ciklikus rendjéhez, melyben Klaiosz és fiai, a helyi halászok élnek. Ugyanígy Donát sem térhet vissza a szekularizált modern létből, a liberális demokrácia dogmatikájától a Kelemen Mester által képviselt-szorgalmazott archaikus-spirituális létezés közegébe.¹¹ S a megszűnt transzcendens távlat, a Tormay-szövegben melankolikus nosztalgiával megidézett Isten-központú, „középkori” eszkatológia helyére lépő modern apokaliptiszis cortázari víziója éppen ezt a szorongást avatja véglegessé az *értelmetlenség* és *valószínűtlenség* torzító lencséi által.

Az egésznek semmi értelme sem volt – állapítja meg Marini –, hetente háromszor elrepülni délben Xirosz felett éppolyan valószínűtlen volt, mint hetenként háromszor azt álmodni, hogy délben elrepül Xirosz felett. A haszontalan és vissza-visszatérő látomásban minden hamis volt, egyedül talán a vágy volt igazi, hogy újra lássa, meg a pillantás a karórára nem sokkal dél előtt, s a rövid, de izgató kapcsolat azzal a vakító fehér sávval a szinte fekete kékség szegélyén, meg a házakkal, ahol a halászok ilyenkor épp csak felemelik a tekintetüket, hogy egy pillantást vessenek erre a sebesen távolodó másik valószínűtlenségre. (332)

Ismétlem: egyetlen folyamat két – időben relatíve távoli – állomását szuggerálja a két alkotás, miközben az egyik még a gótikus elbeszélés, a másik már a science fiction határait feszegeti. Arról a folyamatról van itt szó, melynek szinkron fázisát *Törékeny értelemvilágaink*

⁹ Ambrose Bierce, *Bagoly-folyó* = A. B., *Bagoly-folyó*, Budapest, Európa, 1985² (Zsebkönyvek), 5–15. (Ford. B. Nagy László.)

¹⁰ Shirley Jackson, *Sóbbálvány*, szerk. Geher István, tan. Debreczeni Júlia, Budapest, Európa, 1983 (Modern Könyvtár, 470).

¹¹ Vö. Rudolf Bultmann, *Történelem és eszkatológia*, Budapest, Atlantisz, 1994 (A Kútnál), (ford. Bánki Dezső).

című legújabb könyvében Hidas Zoltán ekképpen írta körül: „az újkori nyugati ember többek között az »identitás«-ban tesz megújuló kísérletet arra, hogy megrögzítse társas és személyes önmagát. A »válság« hol a világ túlerejében, hol rohamosan önálló sodó szféráinak uralhatatlan sokaságában, hol pedig az azokba feszülő ember »szerepeinek« összeegyeztethetlenségében ölt alakot. Az emberélet »peremfeltételeinek« – »struktúráknak«, »erőknek«, »törvényeknek« – vélt elhatalmasodásától hajtva megindul annak a személyes erőközpontnak az intenzív keresése, amihez önmagával valamiképpen azonosként egyáltalán *tett* és vele *szabadság* rendelhető. Ha a fenyegetettség-tudat még tovább fokozódik, idővel az »én« minden megformáltságában is idegen vagy saját uralmi erőket gyaníthat. A tét, immár túl a személy változhatatlan lényegközpontjának a feltevésén, *magának a cselekvőképességnek a megmentése*.”¹²

*

Tormay Cécile 1927-es és Julio Cortázar 1966-os elbeszélésének sokadszori újraolvasása után ugyanaz a kérdés foglalkoztat, mint Hidas kollégámat: lehetséges-e végső fokon a cselekvőképesség megmentése? Van-e esélye a kortárs embernek, hogy – Kelemen Mester kifejezését kölcsönvéve – megjelje az utat? S ha igen, létezik-e egyáltalán út? Milyen út, milyen utak vannak, és vajon képesek vagyunk-e keresni-kutatni őket? Hajlandók vagyunk-e szembenézni a múlttal, vállalni a jövő felelősségét – és elindulni saját szigetünkre? Kilépní mindabból, ami ellenőrzése alá von, s közben megfoszt önazonosságunktól, amely a kényelemért, a céltalan, önfeledt szórakozásért cserébe az értelmes, saját életet követeli tőlünk... Tormaynál talán van még esély (sőt, mintha kimondva-kimondatlanul – a nemesi-nemzeti elit virtuális lelkiismeretének szerepébe bújva – erre tüzelné korának olvasóját is); Cortázarnál már biztosan nincs.

Most 2018-at írunk – s a magam részéről teljességgel tanácstalan vagyok.

De persze reménykedem. Azért is vagyok itt...

¹² Hidas Zoltán, *Megváltó identitás* = H. Z., *Törékeny értelemvilágaink: A világalakítás rendje és szabadsága*, Budapest, Gondolat, 2018 (Conditio Humana, 5), 264. (Kiemelések tőlem – S. M.)